

SHARQ RENESSANSINING VUJUDGA KELISHIDAGI IJTIMOIIY OMILLAR

**Muhamedov Asror Asadovich,
Alfraganus universiteti dosenti.**

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda Renessans tushunchasi, uning ijtimoiy-falsafiy jihatlarini, shuningdek, Sharqda Renessans ro'y berishining falsafiy tomonlari tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: Renessans, Uygʻonish, Musulmon Renessansi, Birinchi Uygʻonish.

SOCIAL FACTORS IN THE RISE OF THE EASTERN RENAISSANCE

**Muhamedov Asror Asadovich,
Associate professor of Alfraganus University.**

Annotation: this study analyzes the concept of the Renaissance, its socio-philosophical aspects, as well as the philosophical aspects of the Renaissance in the East.

Keywords: Renaissance, Renaissance, Muslim renaissance, first Renaissance.

Dastlab, Renessans atamasining lugʻaviy maʼnosi hamda uning ijtimoiy-falsafiy mazmun-mohiyatini yoritib oʻtmoqchimiz. Renessans – “Bu “tiklanish” degan maʼnoni anglatadigan fransuzcha soʻzdir. Renessans Yevropada XIV—XVI asrlarda boʻlib oʻtgan Uygʻonish davridir. Uygʻonish davridan oldingi oʻrta asrlarda hayotdagi koʻp narsalar rad etilgan. Uygʻonish davrida esa taʼlim jonlangan, savdo, sanʼat, musiqa, adabiyot va fan rivojlangan. Uygʻonish davri Yevropaning butun turmush tarzini oʻzgartirgan”¹. Bu Yevropada yuz bergan Renessans tushunchasining taʼrifi. Ammo, bu tushuncha faqat Yevropaga taalluqli emas tarixiy maʼlumotlar va olib borilgan tadqiqotlardan maʼlumki, “Osiyo

¹ <https://sinaps.uz/bilasizmi/12423/>

markazida joylashgan Movarounnahr, Xuroson va Eronda Italiyaga qaraganda bir necha asr oldin (9—12-asrlar) ulkan madaniy ko‘tarilish yuz bergan, ilm-fan, falsafa, adabiyot kuchli rivojlanib, ilg‘or insonparvarlik g‘oyalari jamiyat fikrini band etgan, aqliy va ijodiy faollik gurkiragan. Bu davr dunyo ilmida “Musulmon Renessansi” (A. Mets) yoki “Sharq Uyg‘onishi” (N. I. Konrad) nomi bilan atalib kelinmoqda. Sharq Uyg‘onish davrida Yevropa Uyg‘onish davrining asosiy belgilari mujassam: jo‘shqin ijodiy faoliyat, ulkan bunyodkorlik ishlarining amalga oshirilgani, aqlni hayratga soluvchi bemisl asarlarning yaratilgani shundan dalolat beradi. Sharq Uyg‘onish davri ham ulug‘ allomalar, qomusiy bilim sohiblari, mashhur mutafakkirlarni yetishtirdi”².

“Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda jadal ilgari surilayotgan Uchinchi Renessans g‘oyasi ko‘p jihatlari bilan qadimdan davom etib kelaётgan milliy va ma’naviy qadriyatlarimizga taalluqlidir. Shuning uchun ham ana shu davrda olib borilgan Sharq renessansi davri allomalarining ilmiy-falsafiy merosini o‘rganish borasidagi tadqiqotlarda asosan materializm ruhi ustuvorlik qilib, tarixiy haqiqatlar buzib ko‘rsatildi”³. Shu sabali ham, ota-bobolarimizning dunyo tamadduniga qo‘shgan hissasini xolisona o‘rganish, xalqimizning boy ma’naviy merosidan foydalanish maqsadida O‘zbekistonda Uchinchi Renessans atamasi qo‘llanila boshlandi. Bu borada Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning quyidagi fikrlari o‘rinlidir: “Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi tosh yozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo‘lèzmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiёт, san‘at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimè, astronomiya, me‘morchilik, dehqonchilik va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma’naviy boyligimizdir”⁴. Shu o‘rinda, Uchinchi Renessansga poydevor bo‘lib xizmat qilgan Birinchi va

² https://uz.wikipedia.org/wiki/Uyg%CA%BBonish_davri

³ F. F.Утаев (2022). АЖДОДЛАРИМИЗ ТАФАККУРИ ВА БУЮК ДАҲОСИ. Academic research in educational sciences, ТМА Conference 3 (3), 412-415. 1-бет.

⁴ Каримов, И.А. Юсак маънавият-енгилмас куч. Тошкент, Маънавият нашриёти, 2008 й. 176 б.

Ikkinchi Uygʻonish davrlarigaham qisqacha toʻxtalib oʻtish joizki, zero busiz Uchinchi Renessansni ijtimoiy jihatdan tadqiqi etish jarayoni tugal boʻlmay qoladi.

Birinchi Uygʻonish davri Oʻrta Osiyoda IX-XI asrlarda roʻy bergan juda katta ijtimoiy, iqtisodiy, maʼnaviy, maʼrifiy, diniy, madaniy jarayon hisoblanadi. Ushbu davr toʻgʻrisida Davlatimiz Rahbari Sh.Mirziyoyev quyidagi fikrlarni bildiradi: “Insoniyat tarixi shundan dalolat beradiki, har qaysi xalq hayotidagi maʼnaviy uygʻonish jarayonlari milliy oʻzlikni anglashga olib keladi hamda mamlakatning iqtisodiy, madaniy taraqqiyotini yangi bosqichga koʻtaradi. Bunday noyob hodisa “Renessans” – uygʻonish, qayta tiklanish, yuksalish deb atalishi barchamizga ayon”⁵. Uygʻonish davriga sabab boʻlgan omillar haqida toʻxtalib oʻtgan holda, dastlabki sabab sifatida mutaxassislar tomonidan dinning oʻrni va ahamiyati katta ekanligini taʼkidlaydilar. VIII asrdan boshlab, islom dini mamlakatimiz hududiga kirib kelgan boʻlsa, arab tili aholi orasidagi muloqot hamda madaniy taraqqiyot vositasiga aylandi. Abbosiylar hukmronligi davrida halifalik ulkan hududni oʻziga birlashtirgan, lekin xalqlarning milliy-ozodlik harakatlari natijasiga parchalanib ketgandi. Arablar tomonidan olib borilgan ijtimoiy siyosatamda xalq madaniy hayotiga olib kirilgan yangilik va oʻzgarishlar natijasida arab tili Xitoydan Misrga qadar choʻzilgan ulkan hududlarda asosiy til sifatida hurmat qozondi.

Ikkinchi omil sifatida shuni taʼkidlash mumkinki, Bagʻdodda “Bayt ul-hikma” tashkil etilib, unda juda koʻplab olimu-ulamolar, fozilu-fuzalolar ilm va ijod bilan shugʻullandilar. Antik davr olimlarining kitoblari arab tiliga tarjima qilindi. Halifalik hududidagi barcha asarlar arab tili va yozuvida yozila boshlandi. Ushbu omil Arab xalqlarida madaniyat, ilm-fanning bksalishi, maʼnaviy-maʼrifiy yangilanish hodisasining yuz berishiga sabab boʻldi. Oʻsha davr tarixchilaridan bioi boʻlgan Abu Mansur as-Salibiy xalifalik shaharlaridan biriga shunday taʼrif bergandi: “...shon-shuhrat makoni, saltanat kaʼbasi va zamonasining ilgʻor kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan hamda oʻz davrining fozillari yigʻilgan joy”⁶. Ushbu taʼrifdan koʻrinib turibdiki, shaharlar faqatgina savdo-sotiq

⁵ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи МУ МЧЖ, 2021 йил. – Б. 10.

⁶ Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Салибий – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 50.

markazlari sifatida emas, ilm-fan markazi sifatidashuhurat qozongandi. “Bu davrda Markaziy Osiyodan Xorazmiy va Farg‘oniy, Ismoil al-Buxoriy va Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ismoil Jurjoniy, Marg‘inoniy, Zamaxshariy, Mahmud Qoshg‘ariy kabi ulkan olimlar yetishib chiqdi. Ular o‘z ijodlari, asarlari bilan o‘z xalqlarini dunyoga mashhur qildilar”⁷.

Birinchi Renessansga sabab bo‘lgan omillardan yana biri – bu mustaqil markazlashgan davlatlarning shakllanishidir. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari o‘sha mamlakatlarning o‘ziga xos ijtimoiy konstitutsiyasi bo‘lib xizmat qilgandi. Negaki, Xitoyning sharqiy hudularidan tortib to Movarounnahrqa qadar cho‘zilgan o‘ta katta hududdagi Qoraxoniylar davlati (995-1055 yy.) ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy, ma‘rifiy, madaniy masalalrini tartibga soluvchi, davlat rahbarlari, amaldorlari, shaxzodalariga dasturul-amal sifatida asqotgan ushbu asar ushbu davr uchun zaruriy ehtiyoj edi. Ushbu asar qariyb ming yillar avvalgi ijtimoiy-siyosiy voqea-hodisalar to‘g‘risida ma‘lumot beradi va asosiysi, o‘sha davr taomili, qadriyatlarini, urf-odatlarini haqida xulosa chiqarishimizga yordam beradi. Asardan ma‘lum bo‘ladiki, Qoraxoniylar sulolasining ham boshqa dinatsiyalar kabi markazlashgan kuchli davlat barpo etish orzu-istagi mavjud edi. Ushbu maqsadga erishtirish uchun esa harakat dasturini o‘zida ifodalovchi asar zahirida “Qutadg‘u bilig” asar yozilgan edi.

Tadqiqotchilardan biri Q.Karimov bu haqda shunday yozadi: “...davlatni idora qilish usuli, siyosati, qonun-qoidalari, shuningdek, xalqning rasmi odatlarini, axloq pritsiplarini o‘zida mujassamlashtirgan nizomnoma, qomus sifatida “Qutadg‘u bilig” yuzaga keldi”⁸. Qoraxoniylar davridagi ijtimoiy-siyosiy muhit “Qutadg‘u bilig” asarining yozilishiga muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. “Mahmud Qoshg‘ariyga zamondosh Yusuf xos Hojib (XI asr) ijodi ham o‘ziga xos badiiy sayqali, yuksak mahorati bilan ajralib turadi. Adib nomini yurtlararo, xalqlararo mashhur qilgan narsa, bu uning “Qutadg‘u bilig” (“Baxt va saodat eltuvchi bilim”) asaridir. Ushbu kitob turkiy xalqlar, elatlar hayoti haqida yozilgan

⁷ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/markaziy-osiyoda-ix-xx-asr-boshida-madaniyat-rivoji-tarihidan/>

⁸ Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг” (Саодатга йўлловчи билим). Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчилар филол.фан.кан. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 7.

asar bo'lib, unda davrning juda ko'p o'ta muhim muammolari, axloq, odob va ma'rifat masalalari katta mahorat bilan yoritilgan. Bu kitobni chinliklar “Adabul muluk”, mochinlar – “Oyinul mamlakat”, Sharq eli ulug'lari “Ziynatul umaro”, eronliklar “Shohnomai turkiy”, turonliklar – “Qutadg'u bilig”, boshqalar “Pandnomai muluk” deb ataganlar⁹. Ushbu iqtibosdan ko‘rinib turibdiki, mazkur asar nafaqat O‘rta Osiyo, balki butun Sharq xalqlari uchun ham birdek ahamiyatli va qadrlil hisoblanadi. “Ushbu asar dunyoning juda ko‘p tillariga tarjima qilindi, har qaysi xalq asarni turlicha nomladi. Bulardan:

Chiniylar “Adab ul muluk” deb atar,
Mochinlar “Anis ul mamolik” deyar.
Bu mashriq elining donishmandlari
“Ziynat ul- umaro” deyishdi bari,
Eronlik “Shohnoma” dedi belgilig,
Turonlik nom qo‘ydi: “Qutadg‘u bilig”¹⁰.

“Qutadg‘u bilig” asari bo‘yicha lib borilgan izlanishlar mazkur bebah xazinaning tarixiy, madaniy, adabiy, lingvistik jihatdan qqanchalar qimmatli ekanni ko‘rsatib berdi. Jumladan, uning ahamiyatini o‘rganish borasidagi tadqiqotlardan ma‘lum bo‘ladiki, asar quyidagi omillarga ko‘ra nihoyatda nodir asarlar ro‘yxatiga kiriadi:

“ - Tilshunoslik: “Qutadg‘u bilig” o‘rta turk tilining muhim namunasini beradi. Tilshunos olimlar asarning til tuzilishi, lug‘at tarkibi, til o‘zgarishi va til evolyutsiyasini o‘rgangan. Bu tadqiqotlar o‘rta turk tilining rivojlanishi haqidagi tushunchamizga ma‘lum miqdorda o‘z hissasini qo‘shdi.

- Axloqiy va ijtimoiy tadqiqotlar: ish axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy tartib va boshqaruv tamoyillari kabi masalalarni ko'rib chiqilgan. Tadqiqotchilar “Qutadg‘u bilig”dagi axloqiy ta‘limot va ijtimoiy me‘yorlarni o‘rganib, Markaziy Osiyodagi mentalitetni tushunishga harakat qilganlar. Adabiy sharhlar: Asar O‘rta Osiyo

⁹ Sulaymonova, Shahnoza Nodirovna (2023). IX-XI ASRLARDA MUSULMON SHARQIDA MADANIY – MA’NAVIY TARAQQIYOT. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (6), 1064-1076.

¹⁰ Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig (Saodatga boshlovchi bilim). // T - “O‘zbekiston” nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2019. 240 bet

turkiy adabiyotining muhim qismi sanaladi. Adabiyotshunoslar asarning adabiy uslubi, she'r birliklari va adabiy motivlarini o'rganib chiqdilar. Bu mulohazalar asarning adabiy qimmatini ta'kidlaydi.

- Tarixiy mazmun: "Qutadg'u bilig" asari yozilgan davrdagi siyosiy, madaniy va ijtimoiy sharoitni o'zida aks ettiradi. Tarixchilar asar davridagi voqealar va Qoraxoniylar saltanatining tuzilishini tushunish uchun asarni tadqiq qilganlar.

- Madaniy aks ettirishlar: Asar O'rta Osiyo turk madaniyatining muhim aksidir. Madaniyatshunos olimlar "Qutadg'u bilig"dagi an'anaviy ta'limotlar, marosimlar va madaniy qadriyatlarni o'rganib, Markaziy Osiyoning boy madaniy merosini tushunishga harakat qildilar. Binobarin, "Qutadg'u bilig"ga oid tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu asar turkiy adabiyot va tilshunoslikning muhim namunasi bo'lishdan tashqariga chiqadi. Asar Markaziy Osiyo tarixi, madaniyati va mentalitetini tushunishga qaratilgan sa'y-harakatlarga katta hissa qo'shadi. Qolaversa, bu tadqiqotlar Turk va Markaziy Osiyo tarixini tushunishimizga yordam beradi va bu qimmatli merosni kelajak avlodlarga yetkazish imkonini beradi."¹¹.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://sinaps.uz/bilasizmi/12423/>
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Uyg%CA%Bonish_davri
3. F. F.Утаев (2022). АЖДОДЛАРИМИЗ ТАФАККУРИ ВА БУЮК ДАҲОСИ. Academic research in educational sciences, TMA Conference 3 (3), 412-415. 1-бет.
4. Каримов, И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент, Маънавият нашриёти, 2008 й. 176 б.
5. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи МУ МЧЖ, 2021 йил. – Б. 10.
6. Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Салибий – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 50.
7. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/markaziy-osiyoda-ix-xx-asr-boshida-madaniyat-rivoji-tarihidan/>
8. Юсуф Хос Ҳожиб. "Қутадғу билиг" (Саодатга йўлловчи билим). Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчилар филол.фан.кан. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 7.
9. Sulaymonova, Shahnoza Nodirovna (2023). IX-XI ASRLARDA MUSULMON SHARQIDA MADANIY – MA'NAVIY TARAQQIYOT. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (6),

¹¹ Sobirov, G'ulomjon Xikmatjon O'G'Li. "QUTADG'U BILIG" ASARINING TURK TILIDA O'RGANILISHI" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 3, no. 9, 2023, pp. 151-155.

1064-1076.

10. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (Saodatga boshlovchi bilim). // T - "O'zbekiston" nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2019. 240 bet

11. Sobirov, G'Ulomjon Xikmatjon O'G'Li. "“QUTADG’U BILIG” ASARINING TURK TILIDA O’RGANILISHI" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 3, no. 9, 2023, pp. 151-155.